

مفاهیم سکونت در آیات و روایات اسلامی

بهزاد وثیق* / آزاده پشتونی زاده**

تاریخ دریافت مقاله:

۱۳۸۸/۰۳/۱۷

تاریخ پذیرش مقاله:

۱۳۸۸/۰۹/۲۱

چکیده:

مفهوم مسکن از دیدگاه اسلام موضوعی است که در این نوشتار مورد بررسی قرار می‌گیرد. اهمیت این موضوع در شناخت تفاوت‌های میان معماری اسلامی و معماری مسلمین (بناهای ساخته شده توسط مسلمانان) موثر است. لذا نگارندگان با استفاده از منابع دینی چون آیات و روایات تلاش نموده‌اند تا به جهت‌گیری‌های دینی در زمینه مفهوم مسکن این مطلب دست یابند. نوشتار حاضر بر اساس روش تحلیلی-توصیفی تنظیم گردیده است.

نگارندگان براساس این نوشتار بر این عقیده‌اند که متون اسلامی درباره معماری، ضوابط و شاخصه‌هایی را مطرح می‌کند که مسکن را در حوزه‌های تک بنا تا مجموعه شهری پوشش می‌دهد و نقش مسکن و انسان را در توده‌های انسانی و مجموعه‌های ساختمانی تشریح می‌نماید. اعتدال، روح‌مندی و نظم ساختاری است که داوری در عوالم معرفتی سکونت را موجب می‌گردد.

کلید واژه‌ها: مسکن، متون اسلامی، هویت دینی

مقدمه

معنایی بررسی می‌شود. ساختن محیط در طول تاریخ، از اشکال اصلی بیان فرهنگی بوده که همزمان راه‌حل‌های فنی شکل سرپناه، حساسیت‌های هنری، ارزش‌های زیباشناختی و باورهای دینی را نیز منعکس می‌کند (یونسکو، ۱۳۷۶: ص ۷۳) مذاهب می‌توانند در طرز تلقی افراد و یا جمعیت‌های انسانی نسبت به

هویت به معنای آنچه موجب شناسایی ابژه شود، دارای کیفیاتی مانند بد و یا خوب می‌شود که ارزش‌گذاری هویت را موجب می‌گردد (Lewis, 2008, p8). ساخته‌های دینی دارای ساحت‌های هویتی هستند و آرایش محیط و معماری نیز در این دایره

* دانشجوی دکتری تخصصی معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس

** دانش‌آموخته پژوهش هنر دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس

ساختن محیط در طول تاریخ، از اشکال اصلی بیان فرهنگی بوده که همزمان راه‌حل‌های فنی شکل سرپناه، حساسیت‌های هنری، ارزش‌های زیباشناختی و باورهای دینی را نیز منعکس می‌کند

مشخصی برای این قضاوت دست یافت. مفهوم مسکن در قرآن دارای ابعاد معنوی و مادی بوده که خودمعیارها و مولفه‌هایی را برای ساخت، نگهداری و معنایی که در لوای آن وجود دارد، تبیین می‌نماید. در این مقاله سعی بر شناخت این معیارها در آیات الهی می‌باشد.

شهر به مثابه سکونتگاه

۱- محیط شهری

اسلام از ابتدای آغاز رسالت تا به امروز، دینی مدنی محسوب می‌شود. بنیت می‌گوید: "اسلام یک دین شهری و مدنی به حساب می‌آید که به علت همین خصیصه خود ساختار شهرها و سکونتگاه‌هایی را که متصرف شد، بازسازی و پیرایش کرد. اسلام در ابتدا نیز دینی بود که در محیطی حاصل از تقابل زیستی بین صحرا و شهر شکل گرفت و همین امر زایش آن را با تاریخی از شهرنشینی گره زده است" (Benet, 1963: pp215-16). کلیات گونه‌های سکونتگاه اسلامی در جدول شماره ۱ دسته بندی شده است.

روحیه کتاب آسمانی قرآن نیز حال و هوایی شهری، در مقابل تعدد قبایل صحراگرد زمان بعثت، دارد و بسیاری از قوانین اسلامی منوط به حضور انسان یکجانشین است. بازگشت به زندگی

مکان دخالت کنند، از این رو می‌توان با شناسایی عناصر سازنده ایمان در فضا، در حفاظت محیطی و مسئولیت اجتماعی نسبت به مکان کوشید (Butterfield, 2004: p20). در این دیدگاه مکان‌ها تبدیل به مراکزی سرشار از مفاهیم عمیق از وجود بشری می‌شود (Louise, 1966: P32). مکان دینی در این رهگذر نقطه اشتراک مفاهیم قدسی، شاخص‌های کالبدی پذیرفته شده اعتقادی و فعالیت حق‌جویانه و ارزشمند است (Canter, 1971: P14).

سکونتگاه‌های مسلمین، از حیث تعداد، فراوانترین نوع معماری است که در تمامی پهنه جغرافیای فرهنگی جهان اسلام دیده می‌شود. این مسکن براساس اقلیم‌ها و شرایط مختلف به گونه‌های متنوعی، مانند سکونتگاه‌های متراکم و یا پراکنده، حیاطدار و یا مطبق و... تقسیم می‌شوند، اما آنچه در این مقاله اهمیت یافته است، شاخص‌های بهره‌گیری معماران مسلمان از مبانی اندیشه اسلامی در ساخت این بناهاست.

سوال تحقیق

- الف- هویت مشترک میان مسکن اسلامی از چه معیارهایی برخوردار است؟
- ب- نقطه تفاوت میان مسکن اسلامی و مسکن مسلمین چیست؟

روش تحقیق

تحقیق در مقاله حاضر بر اساس روش تحلیلی-توصیفی و مبتنی مطالعات اسنادی-کتابخانه‌ای، انجام پذیرفته است. لذا ابتدا به متون اسلامی، مانند احادیث و روایات و به‌ویژه آیات قرآن به عنوان مرجع معارف الهی رجوع کرده و با بررسی موضوع در آیات به حدود

قیاس بسیار زیاد کلیات ساختاری مابین شهرهای مختلف اسلامی، دید.

۲- برنامه‌ریزی شهری و مقررات

خداوند در آیه ۲۰۵ سوره بقره به تلویح، فتنه و فساد را به معنای بی‌نظمی و اخلال، که در مشیت الهی جایی ندارد، محکوم می‌نماید. برنامه‌ریزی و انتظام نیز بدین روال، به‌مثابه تلاش جهت اصلاح و تکامل محیط مصنوع، اعم از شهرها و سایر سکونتگاهها، یکی از اصول اجتماعی جامعه اسلامی است.

نقشه شهرهای اسلامی حاکی از تلاش جهت ایجاد، رعایت و نگهداشت چنین نظمی است. رویکرد اصلی برنامه‌ریزی اسلامی، در جهت ارتقاء کیفیت زندگی است، اما برخلاف الگوهای غربی، در اسلام نحوه رسیدن به این مقصود نیز مهم است. ارتقاء کیفیت زندگی در این رویه می‌بایست در خدمت هدف نهایی یعنی عبادت الهی باشد و اصولاً آفرینش جن و انسان نیز تنها برای یگانه پرستی انجام گرفت (ذاریات، آیه ۵۶). مولفه عبادت به‌عنوان هدف غایی حیات، اثر عمیقی بر شهر اولیه اسلامی، مدینه، نهاد. رسول اسلام به محض ورود به شهر مسجدی را در مرکز شهر بنا نهاد و سپس شروع به تقسیم کوی و برزنها، اموال و خانه‌ها در میان مهاجرین و انصار کرد. نحوه برنامه‌ریزی و مکان‌یابی عناصر اسلامی که در زمان آن حضرت انجام گرفت بعدها الگویی برای ساخت دو شهر کوفه و فسطاط شد (Coulson, 1964: p17). اقدامات حضرت رسول از اصولی مشترک برخوردار بودند که به اختصار ذکر می‌گردد:

۱- افزایش کاربرد شریعت ۲- انعکاس و برجسته

نام سکونتگاه	مقیاس سکونتی	عبارت مربوط	نمونه
شهر	کلان	امت	مدینه
محله	کلان	صنف	محله اوس
		قومیت	
		زبان	
خانه	خرد	مسلمان	خانه پیامبر

جدول شماره ۱: کلیات سکونتگاه‌های اسلامی
مأخذ: (نگارنده)

صحرانشینی گونه‌ای از هم گسیختگی اتحاد جامعه مسلمین که از این پس آن را "امت" می‌نامیم، به حساب می‌آید. خداوند در آیه ۹۷ سوره توبه این مطلب را با عبارت: "اعراب بادیه نشین در کفر و نفاق از دیگران سخت‌تر و به جهل و نادانی احکام خدا سزاوارترند" بیان می‌کند.

محیط شهر سنتی اسلامی بیشتر از آنکه بروز معمارانه فضاهای خارجی مانند خیابان‌ها و ابنیه باشد بیانیه‌ای از ساختار و قوانین اجتماعی مسلمین و به عبارتی فقه اسلامی است

اعمال عبادی عمده اسلامی مانند روزه و نماز نیز در گرو زندگی یکجانشینی است. در شریعت اسلامی^۱ که جهت مدیریت جوامع اسلامی تدوین گردیده است می‌توان به موارد متعددی در زمینه یادشده دست یافت. محیط شهر سنتی اسلامی بیشتر از آنکه بروز معمارانه فضاهای خارجی مانند خیابان‌ها و ابنیه باشد بیانیه‌ای از ساختار و قوانین اجتماعی مسلمین و به عبارتی فقه اسلامی است. مصداق این عبارت را می‌توان در تشابه و

سکونتگاه، مسکن ثابت^۹ و مسکن سیار^{۱۰}، یاد شده که آنها را نعم الهی می خوانند.

قصر به معنای خانه و عمارت است^{۱۱}. قصر خانه‌ای است دارای حصار که در آن مقصور و محبوس است (طبرسی، ۱۳۸۶، ص ۴۳) قصر به معنای منزل و هر اتاقی است که از سنگ بنا شده باشد (فیروزآبادی، ۱۳۰۳، ص ۱۲۲) واژه "صرح" در قرآن نیز دلالت بر قصر و کاخ دارد که این کلمه اشاراتی نیز به مصالح به کار رفته در قصر دارد. این واژه ۷ بار در قرآن تکرار می‌شود. در آیه ۳۸ قصص و نیز غافر آیه ۳۶ اشاره به قصری است که فرعون دستور ساخت آن را به وزیر خود، هامان می‌دهد. فرعون قصری بلندپایه که از خشت پخته ساخته شده باشد را درخواست می‌نماید. این قصر می‌بایست از همه جا دیده می‌شد (طباطبایی، ج ۱۶، ص ۵۴). همچنین در روایت قصری که سلیمان می‌سازد، این کلمه آمده است (نمل، آیه ۴۴). قصر مذکور بنای بلندی مشرف بر سایر ابنیه دیگر و دارای نما، پوسته و استخوان بندی شفاف ولی محکمی بوده است. این بنا مسقف نبوده است (طباطبایی، ج ۱۵، ص ۵۶۹). در قرآن از انواع قرارگیری مسکن با نام خانه‌های موقت و قابل حمل یاد شده است (النحل، آیه ۸۰).

تصویر ابنیه در روایات

روایات اسلامی حاوی اشاراتی به سکونتگاههای خرد مانند خانه‌ها است که علی‌رغم تاکید بر سطوح کالبدی بر ابعاد معنوی نیز اشاره دارد. در این باره رسول اسلام (ص) فرموده‌اند: "سه چیز در این جهان مایه سعادت مرد مسلمان است: همسایه خوب، خانه وسیع و مرکب خوش‌رفتار" (پاینده، ۱۳۶۲، ص

رویکرد اصلی برنامه‌ریزی اسلامی، در جهت ارتقاء کیفیت زندگی است، اما برخلاف الگوهای غربی، در اسلام نحوه رسیدن به این مقصود نیز مهم است

کردن مفهوم امت ۳- ممانعت از تضييع حقوق اجتماعي. پیامبر اسلام موظف بود تا در کار دین و پیشرفت اسلام به انسان‌ها کمک رساند (انفال، آیه ۷۲). یکی از ابعاد آن همانا اختصاص دادن محیط مسلمان جهت افزایش کیفیت محیط‌های عبادی بود. به این قرار شهر در وهله اول می‌بایست قابلیت‌هایی را دارا باشد تا هر مسلمان بتواند در آن به حیات عبادی خود متمرکز گردد. اینجا شریعت همچون دستورالعمل‌هایی در باب عمل به نیکی و پرهیز و مبارزه با شر و یا اعمال ناشایست نقش خود را ایفا نمود. در آیه ۱۱۰ سوره آل عمران در این باره می‌فرماید: "شما نیکوترین امتی هستید که بر آن قیام کردند تا خلق را سعادت بخشند، جهت اصلاح بشر مردم را به نیکوکاری وادار کنند و از بدکاری بازدارند..." حضور قوی قوانین شریعت اسلامی را می‌توان در دو شهر مدینه و تونس مشاهده نمود (Saoud, 2002, p7).

تصویر ابنیه در آیات

سکونتگاه در قرآن با عباراتی مانند بیت^{۱۲}، دیار، دار، مسکن^{۱۳}، بنیان مرصوص (طباطبایی، ج ۱۵، ص ۵۰۵)، قصر^{۱۴}، العماد^{۱۵}، عمارت (توبه، آیه ۱۹، روم، آیه ۹)، عروش^{۱۶}، بنا (نحل، آیه ۲۶؛ صافات، آیه ۹۷)، مدینه (اعراف، آیه ۱۲۳) و قریه^{۱۷} یاد می‌شود^{۱۸}. در قرآن واژه مسکن به معنی جایی که در آن آرامش باشد، آمده است (الانعام، آیات ۱۳ و ۹۶). در سوره نحل از دو نوع

p35). به عنوان مثال اگر سخن از بهشت که تعبیری از سبزی واحه و یا شهر است، جهنم هم با رنگ مخالف آن که زردی شن‌های تفییده است، تداعی شده است (Petruccioli, 2002, P12). لذا مکان اسلامی، فضایی دو وجهی است که یک وجه آن دنیای فروتر مادی و وجه دیگر آن دنیای فراتر معنوی و ماوراء الطبیعه است و در آن اوصاف الهی متجلی می‌شود.

تجلی خود می‌تواند در یک مفهوم خاص نیز متکثر بوده و از این رو مکان دارای کیفیات متفاوت شده و انسان را قادر می‌سازد تا هویت‌های مکانی را با حفظ ذات قدسی مکان، برحسب شرایط انسانی درک کرده و بسازد. با این تعریف، مکان محل تجلی الهی بوده و عالم صغیره‌ای است که با عالم کبیره و ماوراءالطبیعه در پیوند قرار می‌گیرد.

تفاوت میان مفاهیم ملک و ملکوت و ریشه‌زبانی یکسان، با توجه به اطلاق این کلمات به دو دنیای مادی و غیر مادی، ابعاد دیگری در جهت‌گیری اسلامی را درباره مفهوم مکان روشن می‌سازد. ملک به عالم طبیعت و ملکوت به عالم لطیف و نفسی دلالت داشته که هر دو از مراتب حضور بوده و مکان را در ساحت الهی و به مثابه محلی برای انعکاس خدا در عالم هستی، می‌سنجد. در ادعیه شیعه، مانند دعای کمیل، این گفته؛ در عباراتی چون "و لایمکن الفرار من حکومتک" تصدیق می‌گردد.

مکان کیفی (بعد معنوی مکان) در اثر حضور ذات قدسی محدود و مقید شده، اما جهات و خصوصیات آن یکسان نیست. این مکان در نقاطی ویژه از زمین قابلیت بروز می‌یابد که این نقاط مرتبط با وظایف دینی بوده و پهنه وسیعی از خانه خدا تا محراب و باغ را شامل و به‌طور کلی اماکن به‌عنوان ساحت‌های

و خانه کم‌وسعت را مذمت می‌نمایند (۲۶۱-۲۶۰) (پاینده، ۱۳۶۲، ص ۲۵۴، حدیث ۱۲۵۴). امام علی (ع) نیز بشارت داده است: "برای خانه شرافت و برکتی است، شرافت آن در وسیع بودن جلو حیات و منزل و صالح بودن خانواده است اما برکت آن در برتری نشیمن‌گاه، وسعت صحن و حیاط و نیکو بودن همسایه‌هایش نهفته است (علّامه مجلسی، ج ۷۶، ص ۱۴۸). امام صادق (ع) می‌فرماید: "وسیع بودن منزل از سعادت مرد است و راحتی مؤمن در فراخی خانه‌اش می‌باشد" (معلم حبیب‌آبادی، ۱۳۵۲، ص ۲۴). در برخی احادیث تصریح گردیده است هرگاه ارتفاع ساختمان از هشت ذراع فراتر رفت باید بر فراز آن آیه‌الکرسی نوشت. ابو خدیجه گفت: من مشاهده کردم آیه‌الکرسی بر اطراف خانه امام صادق (ع) نوشته شده بود (بحار الانوار، ص ۱۵۱). رسول اسلام فرموده‌اند: "حق همسایه آن است که بنای خود را از بنای او بالاتر نبرند و جریان هوا را بروی مسدود نکنند" (پاینده، ۱۳۶۲، ص ۲۹۱) در منابع روایی تصریح گردیده است خانه‌های با ارتفاع زیاد محل سکونت جن و شیاطین خواهند بود (علامه مجلسی، ۱۳۸۴، ص ۴۴۷-۴۴۶).

مفهوم فضا-مکان در اسلام

ذوات الهی در عوالم دنیوی انعکاس یافته و مفاهیم را با این اقانیم^{۱۲} می‌توان بازشناخت. براین اساس، مکان در اسلام بر اصول خیریت و کمال، مطلقیت و عدم تناهی استوار است که باعث شده تا مکان دارای خصوصیات چون مرکزیت، امتداد و تجلی الهی باشد (نصر، ۱۳۸۰، صص ۲۷۹ و ۲۸۰).

در اسلام، دو مفهوم لوگوس آمینوس^{۱۳} و لوگوس فراکس^{۱۴} در کنار هم دیده می‌شود (Hasic, 1997,)

الهی نیز با نزول در ابعاد مادی آنرا دارای کیفیتی برتر می‌کند و مواد صرفنظر از حرام و یا حلال بودن دارای شأنت و قابلیت این نزول روحانی می‌باشند. لازمه هویت قدسی مسکن ساختار فیزیکی آن نیست، بلکه فضای روحانی آن، بنا را آماده پذیرش این مفهوم می‌سازد (توکلی، ۱۳۸۰، صص ۱۷۵-۱۷۸).

در سنت اسلامی تنها مکان‌هایی که نجس محسوب می‌شود، نمی‌تواند محل سجده و در دایره زمینه قدسی قرار گیرد، اما در دیدی فراتر همین اماکن نیز در قلمرو الهی هستند. هویت پهنه مکانی به میزان ارتباط عملکردی آن با نحوه جاری‌شدن دستورات سعادت محور الهی و یا به تعبیری شریعت اسلام مربوط بوده و امکان وجود مکان و در نتیجه هویت آن به ذات الهی و دین حقه بستگی می‌یابد. شر بودن مکان نیز به این ترتیب تعریف گردیده و مکان بسته به این تعریف دارای مراتبی از واقعیت و هویت می‌شود (نصر، ۱۳۸۰، صص ۳۶ و ۴۱) (مقایسه کنید مسجد قبا و مسجد ضرار)

۲- شاخص‌های قدسی مسکن؛ خرد-

معیارها

الف- وحدت و مرکزیت

مرکزیت و وحدت از شاخص‌های برگزیده شدن مکان برتر است. قبله مسلمین خود معیاری برای این عبارت است که هم دارای مرکزیتی معنوی و هویتی نسبت به عالم اسلامی است و هم وحدت‌بخش هویت‌های مکانی دیگر است. این نقش را در شهر اسلامی مساجد و در ملک اسلامی دارالقرآء برعهده دارد. هویت مکانی مسجد و کلیه اماکن نیز نه به مسجد بلکه به محور قبله یعنی هویت اکمل کعبه

مادی مادام که حرمت آن نگاه داشته شود، چه طبیعی و چه مصنوع، را در بر می‌گیرد (نصر، ۱۳۸۰، صص ۴۰۰ و ۳۹۸).

با همین رویکرد؛ آسمان، زمین و انسان، سه تجلی الهی، دارای ظرفیت‌های متمایز "بودن" هستند و جایی که این پرتوهای بودن به هستن منجر شود، مکان پدید می‌آید. مکان ایده‌آل نیز آنجاست که وحدت‌بخش عناصر سازنده خود بوده و جلوه‌گاه معانی ژرف "حق" باشد.

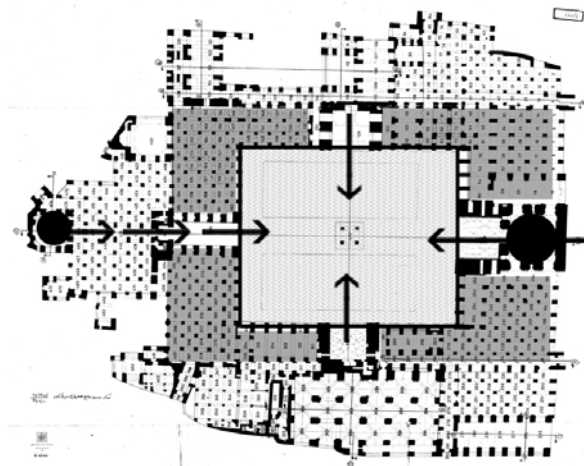
به دلیل آنکه وضعیت طبیعی ظهور اسلام ناشی از تفکر اضطراب بر خاسته از خشونت و دگرگونی مداوم صحرای سوزان عربستان بوده است، لذا تداوم زیستی اصل اولیه حیاتی مکان مطلوب در اسلام به شمار می‌آید. این ادراک مکانی باعث شد تا محصوریت به الگویی کلی برای مکان در جهان اسلام تبدیل شود. محصوریت یادشده نه تنها مفهوم جداسازی و تفکیک را نشان می‌دهد، بلکه سعی دارد تا مفهوم امتیاز و برتری مکانی را به مکان دیگر نیز نشان دهد. زمین‌های مشروب بر زمین‌های بیابانی ترجیح داده می‌شود، که با زندگی یکجانشینی مرتبط هستند. لذا مکان با انسان مسلمان یکجانشین در پیوند بیشتری است تا چادرنشینان صدر اسلام (Petruccioli, 2002, P36).

این دیوارهای بلند اطمینان خاطر بود در مقابل دشمنانی مانند تشنگی، مرگ و ارواح خبیثه که در صحرا می‌زیستند. مولفه‌های یادشده ذهنیت عمده مسلمانان را در طی قرون متمادی تحت‌تأثیر خود قرار داده و خود را در تزئینات، معماری، مکان‌یابی شهری و طرح شهر جلوه‌گر ساخت.

۱- شاخص‌های قدسی مسکن؛ کلان-معیارها

همانگونه که گفته شد، جهان تجلی الهی است لذا همه پهنه خاک تحت قلمرویی قدسی است. صفات

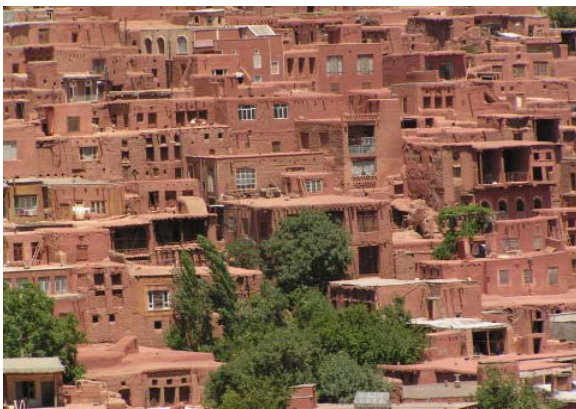
تعلق دارد. این جهت‌گیری مکانی نشان از این تعبیر دارد که خدا در هر زمان-مکان با شماست (تصاویر شماره ۱ و ۲).

تصویر شماره ۱: درون‌گرایی-وحدت، نقاط مرکزی در مسجد جامع اصفهان، ماخذ: (مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی با تاکیدنگارنده)

مرکزیت و وحدت از شاخص‌های برگزیده شدن مکان برتر است. قبله مسلمین خود معیاری برای این عبارت است که هم دارای مرکزیتی معنوی و هویتی نسبت به عالم اسلامی است و هم وحدت-بخش هویت‌های مکانی دیگر است

پیرامون بازیافته و به نقش مسکن در کنار انسان و موضع‌گیری مکان در روابط اجتماعی انسان تمرکز یافته است (ارجح، ۱۳۸۰، صص ۱۷-۲۵). نمونه این مطلب را می‌توان در تناسب کالبدی روستاهای ایران مشاهده نمود (تصویر شماره ۳)

تصویر شماره ۳: روستای ایبانه، ماخذ: (نگارندگان)

ج- سلسله مراتب

سلسله مراتب ورود در مسکن اسلامی با تعبیر سلسله مراتب حضور و محرمیت شناخته می‌شود. مکان دارای معنایی است که رسیدن به کلیت آن تنها با دیدن مرحله‌وار و تفکر در آن بدست می‌آید، از این‌رو هویت مسکن با کلیت و نه جزئیات منفرد بنا بدست آمده و ادراک آن تنها در سایه درک بینابینی

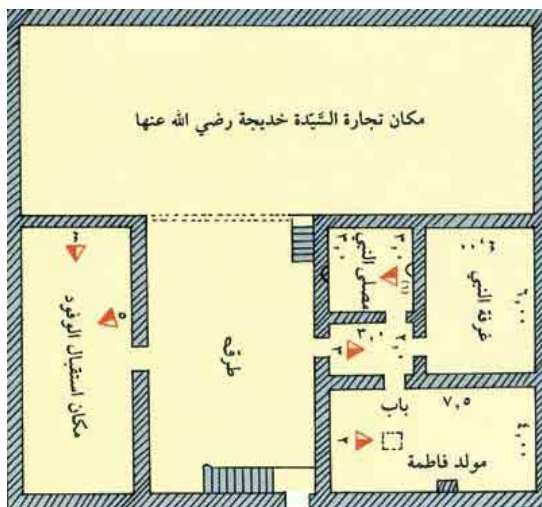
تصویر شماره ۲: روستای دخله، ماخذ: thisfabtrek.com

ب- عدالت و مساوات

عدالت و مساوات از شاخص‌های هویت‌دهنده به مسکن است که خود را در قالب نقش مکان نسبت به

ه- کلیات سکونتی و کلیات شهری

"خانه به‌ماهیت خدایی، خود جسم دیگر شماسست، بزرگتر و حجیم‌تر، که با گرمای مهربان آفتاب رشد کند و در سکوت شب آرام بختسبد. سرپناهی از رویاهای خویش بنا کنید از آن پیشتر که بنیاد خانه‌ای در حصار دیوارهای این شهر استوار سازید، که شبانگاهان چون به منزل بازگردید غریبی تنها و سرگردان در اندرون شما، نوید به جستجوی ماوایی است" (خلیل جبران، ۱۳۷۱، ص ۲۸). خانه درونگرا چون حصار و ظرفی جوهر زندگی را محافظت می‌کند و در درون این حصار آب و درخت و انسان فضا را غنا می‌دهند در حالی که بدنه بیرونی همین حصار به شهر تعلق دارد. هر خانه جهانی کوچک است که پوسته خانواده را در برمی‌گیرد. (تصویر شماره ۴)

تصویر شماره ۴: خانه پیامبر اسلام در زمان حیات حضرت خدیجه، ماخذ:

<http://www.cifiaonline.com/fatawawebsites128.htm>

جزئیات و کلیات بنا میسر است. در حقیقت، ادراک مسکن دارای مدارج فهمی است که با داشتن شخصیت‌های فردی، هویت اصلی خود را از درجه‌ای بالاتر یعنی کل بنا به دست آورده و ریزفضاها تنها در سنجش با مجموعه‌های بالاتر مانند شهر، عالم اسلامی و در نهایت عوالم الهی معنا می‌یابد (محمدیان منصور، شماره ۲۹، ص ۵۹-۶۷).

در سوره الاعراف، آیه ۱۶۱ آداب خاصی برای ورود به مکان، که در این آیه بیت‌المقدس است، قرار داده شده است. این سلسله مراتب (وَادْخُلُوا الْاَبْاَبَ سِجْدًا) نه تنها در سرزمین به‌معنای جغرافیای وسیع رعایت می‌شود که در بناها و مجموعه‌های شهری نیز دیده می‌شود (احزاب، آیه ۵۳).

د- ابعاد هندسی و جهت‌گرایی

جهت‌یابی در اسلام براساس جهت قبله است (Dickie, 1985, P134). معماری و ساخت ابنیه نیز با این هدف که مکان خاکی را به مکانی فرازمینی ارتقاء دهد در تمامی ساحت‌های مسکن دخالت کرده و با هندسه، تزئینات، استعاره و نمادپردازی در نور، سایه، آب و خشت با اشاره به پرتوهای الهی و تجلی‌های قدسی، سعی دارد تا جلوه‌گاه علمی قدسی را در پیش چشم ناظرین به نمایش گذارد (پاشایی کمالی، ۱۳۸۰، صص ۱۰۷-۱۱۷). لذا مسکن با این قبیل خصوصیات خود را از عالم صغیره به عالم کبیره و ماوراءالطبیعه پیوند می‌دهد (نوابی، صص ۱۹ و ۲۰).

هندسه مسکن جزئی از تمایزات مکانی است که باعث می‌شود تا تلقی مادی از مسکن و بالتبع هویت مکانی آن متعدد شود.

حیاط کثرت‌ها را وحدت می‌بخشد و آب چونان آیینه آسمان در مرکز خانه، زندگی را تطهیر می‌کند. فضای باز، نیمه‌باز و بسته در خانه نماد تسلسلی است برای ایجاد سکوت، مکث، عبادت، تخیل و اندیشه که انسان ایرانی را از این نقطه به زیارت درون و عالم بالا می‌کشاند. هشتی، فضای تنگ و نیمه‌تاریکی است که پس از کوچه واقع می‌شود و رابطه بین بیرون و اندرون و حریم زندگی است (دبیا، ۱۳۷۷، صص ۶ و ۷).

و- نقش سکونتی انسان

مسکن اسلامی دارای جنبه‌های روانی و تعاملی است که در آن فرد ناخودآگاه به ترکیب رفتار-مکان می‌پردازد (بقره، آیه ۱۲۵). لذا فرد نقش مشارکتی را در معنای مسکن دارد و با قرارگیری در مکان، تجربه‌ای معنوی را پدید می‌آورد. به عبارتی انسان بازیگر اصلی سنجش مکانی سکونتگاه است.

ز- ابعاد روانی سکونت

سکونتگاه اولیه بشر باغی است که با ویژگی‌هایی مانند آرامش و زندگی مطبوع معرفی می‌شود؛ ولی شرط فراهم آمدن این آرامش قرارگرفتن در مسیر فیض الهی است (بقره، آیه ۳۵). این آرامش در بهشت اخروی یعنی مسکن نهایی انسان کامل دارای دو بعد همزمان ظاهری و باطنی است (اعراف، آیه ۴۳) و نیز در زندگی دنیوی شرط اساسی دارابودن آرامش است (طلاق، آیه ۶).

ح- روند ساخت سکونتگاه

خداوند تمامی مراحل سکنی‌گزیدن، از ساخت مسکن، انتخاب زمین برای بناکردن ساختمان و شهر و نیز چگونگی دستیابی بشر به قوانین ساختمان‌سازی را

هدیه الهی می‌نامد و خاطر نشان می‌شود این آموزه‌ها مادامی که در مسیر حق و حقیقت باشد باعث رشد و سعادت انسانی و در پی آن رشد اجتماعی می‌گردد (الاعراف، آیه ۷۴). در این آیه کلمه "عشو" یعنی خروج از حد اعتدال و منظور خارج‌شدن انسان از قوانین و سنن الهی است که باعث فساد خواهد شد. این قوانین در طبیعت و نهاد بشری تحت‌عنوان نعمات الهی قرار داده شده و می‌بایست در مسئله سکونت چه در برنامه‌ریزی کلی شهری و چه در قرارگیری بنا و نقشه آن مورد استفاده قرار گیرد. این دستورات در صورت اعمال موجب مغفرت اجتماع می‌گردد (اعراف، آیه ۱۶۱). در آیه ۳۷ سوره ابراهیم اشاره می‌شود که انتخاب مسکن توسط انبیا بر اساس نماز و عبادت بود.

ط- شرافت جغرافیایی

در بهشت برخی نقاط بر نقاط دیگر شرافت بیشتر داشته و از آنها با نام خاص یاد می‌شود که محل سکنای مردمانی شریف‌تر از دیگران است. کلماتی مانند جنات عدن و جنات رضوان اشاره‌ای به این موضوع می‌باشد. لذا شرط آنکه ارزش‌گذاری مسکنی خوب داشته باشد قرارگیری آن در نقطه‌ای با پیرامونی مناسب است (توبه، آیه ۷۲).

در بهشت برخی نقاط بر نقاط دیگر شرافت بیشتر داشته و از آنها با نام خاص یاد می‌شود که محل سکنای مردمانی شریف‌تر از دیگران است. کلماتی مانند جنات عدن و جنات رضوان اشاره‌ای به این موضوع می‌باشد

طراحی‌های منطبق بر صدق است. مشابه این کلمه را برای معنای عبارت "طیب"^{۱۶} می‌بینیم.

خداوند حضرت مریم و فرزندش عیسی مسیح را در سرزمینی مرتفع^{۱۷} که دارای آرامش و امنیت و آب گوارا بود قرار می‌دهد (المومنون، آیه ۵۰). این تصویر بهینه از مکان مناسب است که پیوند میان آب (طبیعت)، امنیت و سکونت را نشان می‌دهد. خداوند سکونتگاه مناسب را یکی از حقوق پاکان می‌داند (نور، آیه ۲۶). خداوند، شهری را که در طراحی آن باغ و بوستان و به طور کلی طبیعت دیده شده باشد را شهری طیب نامیده و باغی را که در ارتباط با سکونتگاهی باشد، نعمتی الهی بر می‌شمرد (سبا، آیه ۱۵). سکونتگاه نخستین بشر، باغی بهشتی بود (البقره، آیه ۳۵). مسلمانان خانه را چون مامن اول می‌دانستند و هر خانه‌ای هر چند محقر، آب روان و باغی و بوستانی داشته (مقدس، ۱۳۶۳، ص ۲۱).

ل- کالبد سکونتگاه

محور انتخاب مسکن، جای آن و هدف از ساخت آن، توفیق عبادت است (عنکبوت، آیه ۵۶). در ساخت خانه نیز نباید نمادی از گردنکشی یا سعی بر علو در زمین باشد (قصص، آیه ۸۳). برتری طلبی، آرایش نما، ارتفاع و ترکیب، تزئینات و فضا سازی بنا به صورتی که نمودی طاغوتی داشته باشد و بناهای بلندمرتبه‌ای که سود عمده‌ای برای جامعه نداشته باشد از این نمونه هستند. در آیه ۵۸ سوره عنکبوت، کلمه "تَبَوَّءَ" به معنای دادن مسکن دائمی است و "غرفه" محل بلندی است که بر اطراف، اشراف داشته باشد. در انتخاب مسکن علاوه بر امنیت، می‌باید ویژگی‌های دیگر مانند

ی- ابعاد کارکردی سکونت‌گاه مسلمین

خداوند خانه‌سازی و آرایش فضایی آن و نیز جهت‌گیری شهری آن را به موسی در قالب "وحی" منتقل می‌کند (یونس، آیه ۸۷) به این معنا علم شهرسازی نیز علمی الهی محسوب می‌شود. آنچه از این آیه دریافت می‌شود آنست که منطقه مسکونی افراد مؤمن باید از کفار جدا باشد، تا زمینه‌ساز عزت، قدرت و استقلال گروه با ایمان گردد. علاوه بر آن معماری و شهرسازی اسلامی باید با اهداف مکتبی سازگار باشد و جهت قبله فراموش نشود. از این رو سکونتگاه به گونه‌ای طراحی می‌شود که انجام مراسم مذهبی و اقامه نماز در آن عملی باشد. همچنین از این آیه چنین بر می‌آید که خانه‌های مقابل یکدیگر، از نظر تمرکز، حفاظت، نظارت و انس با هم مناسب‌تر است. این آیه سکونتگاه را نه تنها جایی برای ایجاد محیطی جهت حضور انسان می‌داند، بلکه مجموعه سکونتگاهی را مانند مانعی در مقابل اندیشه‌های غیرقدسی می‌داند. خداوند سکنی گزیدن با سختی را در فضای قدسی بر سکونت در فضای غیرقدسی ولی رفاه‌محور ترجیح می‌دهد (کهف، آیه ۱۶). در آیه ۱۱۹ سوره طه، مسکن یکی از چهار خواسته و ضروریات اصلی انسان معرفی می‌شود (الاتجوع، لا تعری، لا تظمؤا، لا تضحی)

ک- ارگانیزم سکونت‌گاه

معنای کلمه صدق^{۱۵} در آیه ۹۳ سوره یونس اشاره به مکانی شایسته دارد. این مکان می‌بایست از واقعیت پیروی کرده که بر طراحی ارگونومیک و نیز نقشه و مکان‌یابی‌های شهری و مسکونی تاثیر مهمی خواهد داشت. برای مثال طراحی مطابق با طبیعت و شرایط اقلیمی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی از نمونه‌های

داشتن غرفه و طبقه بالا، چشم‌انداز بهتر، نور بیش‌تر، هوای لطیف‌تر نیز در نظر گرفته شود (سبا، آیه ۱۳).

"تکثیر" از "کثرت" به معنای فزون‌طلبی و فخرفروشی به دیگران است. جلوه تکثیر در مسکن به معنای ساختن بنایی با معماری متفاوت است که هدف آن متمایز کردن خود از دیگر بناها و مجموعه‌های اطراف خود باشد. این تفاوت در مقام خطوط شکل دهنده، رنگ، ارتفاع و هرآنچه بنا را به گونه‌ای نامتجانس و بی‌تناسب نسبت به پیرامون، طبیعت و شهر، متفاوت کند بروز می‌یابد. قرآن در مقام سرزنش می‌فرماید: "در دامنه هر کوهی ساختمان‌های بلند بنا می‌کنید" (شعراء، آیه ۱۲۸).

"تکثیر" از "کثرت" به معنای فزون‌طلبی و فخرفروشی به دیگران است. جلوه تکثیر در مسکن به معنای ساختن بنایی با معماری متفاوت است که هدف آن متمایز کردن خود از دیگر بناها و مجموعه‌های اطراف خود باشد

زینت در خانه امری مذموم نیست به شرطی که فضای قدسی را خدشه‌دار نکرده و رشددهنده استعدادهای بشری باشد (الزخرف، آیه ۳۵). این بهره‌گیری در تمامی ابعاد مانند جنس مصالح، گونه‌های سکونتگاهی و کاربردهای آن ظاهر می‌شود.

ابعاد مفهومی سکونتگاه در اسلام

الف - ابعاد شناختی سکونتگاه

در جایی، سراسر پهنه‌زمین به‌عنوان خانه نوع بشر معرفی می‌شود (نهج البلاغه، خطبه ۴۵، ص ۱۱۹). در

حدیثی متون مقدس بویژه قرآن، خانه محسوب می‌شود که اشاره به تجمیع معرفت الهی در دو صورت معنوی و مادی است (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳، ص ۲۹۸ نیز خطبه ۱۵۳، ص ۳۳۸). به این مفهوم که ماده می‌تواند ظرف معنایی وحی خدا نیز باشد. خداوند در همین بینش، خانه کعبه را اولین خانه برای انسان‌ها از هر فرهنگ و نژاد قرار داده است (آل عمران، آیه ۹۶)^{۱۸}. این خانه نمادی از مسکنی ازلی است که فارغ از زمان و مکان وجود دارد^{۱۹} (الحج، آیه ۲۹). لذا مسکن آرمانی، جایی است که در لوای حضور فیزیکی و معنوی آن، بشریت را به سعادت رهنمون خواهد شد. از این‌رو خانه قابلیت دارا بودن حضوری مستقل را داشته که به آن صرفاً از منظر مادی نگریسته نشود.

لذا مسکن آرمانی، جایی است که در لوای حضور فیزیکی و معنوی آن، بشریت را به سعادت رهنمون خواهد شد. از این‌رو خانه قابلیت دارا بودن حضوری مستقل را داشته که به آن صرفاً از منظر مادی نگریسته نشود

ب- رویکرد سلسله مراتب و درجات ارزشی
خداوند، خانه خود را جایی برای آرامش، امنیت، محل گردهم‌آیی، جایگاه عبادت و محلی پاکیزه معرفی می‌کند (بقره، آیه ۱۲۵). این پاکیزگی دلالت بر طهارت ظاهری و باطنی دارد. مسکن اسلامی فضایی قدسی است و جایی است که در آن جلوه‌های الهی به منصفه ظهور می‌رسد، از این‌رو ورود به خانه تکالیفی را بر انسان وارد می‌کند (بقره، آیه ۱۳۷) که هم نشانه شأن مکان است و هم اشاره‌ای است به سازنده اصلی بنا.

سکونت است (النور، آیه ۲۷ و ۲۹ و ۸۵ و نیز نهج البلاغه، نامه ۳۱، ص ۶۴۱).

ه- تلفیق طبیعی

خداوند انسان را برای طراحی خانه‌اش به طبیعت ارجاع می‌دهد و این راهکار را برای سایر موجودات عالم ساری و جاری می‌داند (النحل، آیه ۶۸).

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد تا به آموزه‌های اسلامی درباره سکونتگاه، خواه خانه‌های منفرد و یا مجموعه‌های سکونت، اشاره گردد. مفهوم سکونت در دیدگاه اسلامی ناظر بر دو حوزه مادی و معنوی آن است و لاجرم ظرف مادی سکونتگاه حاوی مفهوم معنوی آن نیز خواهد بود و ساخت سکونتگاه مسلمین، در دید کلان امری آیینی محسوب می‌شود. سکونتگاه آرمانی اسلام در حوزه‌های مختلف تشریح شده و برای هر حوزه معیارهایی آورده شده است. می‌توان این ابعاد را در جدول شماره ۱ مشاهده نمود.

روانی	اجتماعی	آیینی	شهری
آرامش و امنیت	مجمع مسلمین	عبادتگاه	طهارت

جدول شماره ۱- کارکردهای کلان سکونتگاه اسلامی
ماخذ: (نگارندگان)

منابع اسلامی درباره سکونتگاه‌های خرد مانند خانه‌های مسکونی و نیز سکونتگاه‌های کلان‌تری چون توده‌های شهری و یا اماکن اجتماع مسلمین،

سلسله‌مراتب، تذکری است برای انسان جهت یادآوری جایگاه او در نظام خلقت عالم و آفرینش هنری.

لذا مسکن آرمانی قرآن و به عبارتی خانه‌خدا، بر دو حوزه حضورانسانی و بروز معنوی استقرار دارد. با این توصیف، خانه‌خدا حجت سعادت و یا ضلالت انسان می‌شود (آل عمران، آیه ۹۷) زیرا بنایی است سرشار از مفاهیم و معیارهایی برای رسیدن به انسان کامل.

ج- رویکرد ساخت سکونتگاه

معمار و سازنده بنا در ساخت خانه هدفی جز پرستش نداشته و این اشاره‌ای است به آنکه معمارمسلمان ساخت را امری آیینی می‌داند^{۲۰} (بقره، آیه ۱۲۷). در حقیقت اگر هدف از ساخت خانه ارتقاء و کمال انسانی به سمت خدا باشد خدا نیز در این امر او را رهبری می‌کند^{۲۱} (الحج، آیه ۲۶).

خانه فارغ از ظواهر و پیرایه‌های آن، خواه کاخ باشد خواه کوخ، نعمتی الهی است که انسان را می‌بایست به ذکر الهی سوق دهد (الاعراف، آیه ۷۴). خانه خود وسیله بوده و هدف محسوب نمی‌شود. اگر مسکن باعث دوری از یاد خدا و جایگاه انسانی باشد از ارزشی برخوردار نیست (توبه، آیه ۲۴ و نیز قصص، آیه ۵۸).

د- اخلاق سکونت

مسکن والا در همسایگی‌های خود نیز همان تواضع را رعایت می‌کند و در هماهنگی با نظم شهراسلامی چه از لحاظ قرارگیری، مکان‌یابی و پیش‌آمدگی‌ها و چه از لحاظ رنگ، آمودها و مانند آن در توازن قرار دارد.

این موضوع با اصل برابری و برادری اسلامی همساز است (یونس، آیه ۸۷). لذا از منظرقرآنی، سکونت اسلامی در گرو رعایت آداب و اخلاق

معیارها و توصیه‌های را ارائه و پیشنهاد می‌نماید (جدول شماره ۲).

معیارها	خرد	کلان
ارتفاع	کوتاه	همساز با اکوسیستم شهر
وسعت	حیاط و خانه وسیع	گسترش افقی شهر
ترازها	وجود شاخص	ایجاد نشانه شهری

جدول شماره ۲- معیارهای سکونتگاه اسلامی براساس روایات، ماخذ: (نگارندگان)

این معیارها ناظر بر کلیات و جزئیات شهری است و می‌توان شاخصه‌هایی چون ارتفاع متناسب خانه‌ها و همجواری‌های عادلانه را در کلیات در قالب شهری با

محوریت توسعه افقی مشاهده نمود. قرارگیری هم‌ارز با جایگاه هر کاربری در شهر خود یک شاخصه طراحی و برنامه‌ریزی شهری است که باعث می‌شود تا در مکانیابی کاربری‌ها دقت لازم صورت گیرد. انسان به‌عنوان عامل و باشنده در فضای معماری و شهر در دو نقش معمار و سازنده بنا و نیز بازیگر اصلی مفاهیم شهری تلقی می‌شود و از این‌رو شهر به مجموعه‌ای از رفتارهای مکانی تبدیل می‌شود که محوریت آن را تجربیات معنوی تشکیل می‌دهد. در همین بینش، شهر و سکونتگاه‌های خرد به عوالم معرفتی تلقی می‌شوند که توده‌ها و ریزفضاها را به هم پیوند می‌دهد. توجه متناسب به شهر به‌عنوان مجموعه توده‌ها و خانه‌ها به‌عنوان ریزفضاها در این راستا توجیه می‌گردد، زیرا برنامه‌ریز به روح تنظیم شهر

معیارها	مفهوم همجوار	کاربرد
وحدت	مرکزیت	هویتی - کالبدی
عدالت	مساوات	همجواری مکان‌ها
سلسله مراتب	حضور محرمیت	سلسله مراتب شهری و اندام‌های خانه
هندسه	جهت	نظم مادی در آیین نظم الهی
کلیات	عوالم معرفتی	هم‌بافتی سکونتگاه‌های خرد و توده شهری
انسان	تجربه معنوی	رفتارهای مکانی
روانشناسی	آرامش	امنیت روانی شهری
برنامه‌ریزی ساخت	حق جویی و اعتدال	برنامه‌ریزی شهری با توجه به سکونتگاه‌های خرد
شرافت جغرافیایی	ارزش‌گذاری فضایی	اختصاص کاربری‌ها در سکونتگاه‌ها
کارکرد	فضای قدسی	خانه و شهر اسلامی
ارگانیزم سکونت کالبد	همسازی با طبیعت	شهر طیب
	سودمندی	قانونمندی و نظم آرایش شهر و بنا؛ تزئینات عادلانه؛ توسعه افقی شهر؛ چشم انداز و ملاحظات اقلیمی

جدول شماره ۳- خردمعیارهای سکونتگاه اسلامی براساس روایات، ماخذ: نگارندگان

۴. قصر مشید به معنای عمارت و یا خانه مرتفع گچ کاری شده (قاموس قرآن، ج ۶، ص ۱۱)

۵. العماد به معنای کاخ بلند مرتبه است (فجر ۷)
۶. عروش به معنای خانه‌های سقف دار است. (بقره، آیه ۲۵۹ و نیز كهف، آیه ۴۲)

۷. قریه به معنی جایی است که خانه‌ها و انسان‌ها در آن گرد هم آمده باشند لذا می‌تواند هم شهر و هم روستا باشد (قاموس قرآن، ج ۳، ص ۲۷۸).

۸. کلماتی دیگر مانند جدار به معنای دیوارسازی (كهف، آیه ۷۷)، عمد و عماد به معنی ستون‌ها (رعد، آیه ۲، لقمان، آیه ۱۰، همزه، آیه ۹؛ الفجر، آیه ۷)، ارم به معنی سنگ‌های چیده شده بر روی هم که نشانه راه باشد (فجر، آیه ۶)؛ سقف به معنی پوشش سکونت‌گاه (نحل، آیه ۲۶) و قاعده به معنای شالوده-ساز (بقره، آیه ۱۲۷) نیز اشاره به ساخت انسانی دارند.

۹. من بیوتکم سکنا

۱۰. جعل لکم من جلود الانعام بیوتا

۱۱. بئر معطله و قصر مشید

۱۲. Hypostases

۱۳. Amoenus locus

۱۴. Locus ferax

۱۵. کلمه **صِدْق** در فرهنگ قرآن، گاه در پی کلماتی می‌آید و مفهوم شایسته، خوب و مناسب را می‌رساند، مانند: قَدَمٌ صِدْقٌ، مُدْخَلٌ صِدْقٌ، مُخْرَجٌ صِدْقٌ، لِسَانٌ صِدْقٌ، وَعَدَ الصِّدْقُ، مَقْعَدٌ صِدْقٌ و مُبَوِّءٌ صِدْقٌ. یعنی صدق و مطابق با واقع بودن، برای همه چیز ارزش است.

۱۶. کلمه **طَيِّبٌ** به معنای دلپسند و مطلوب است و در قرآن در توصیف مال، ذریه، فرزند، کلام، شهر، همسر، غذا و رزق، باد، مسکن، فرشته، درخت و تحیت آمده است.

۱۷. مراد از **ربوه** کوفه و مراد از **ذات قرار** مسجد کوفه و مراد از **معین** آب فرات است که در کوفه دائما جاری می‌باشد (۲) مراد دمشق است که از بهترین مناطق شام است.

مفهوم سکونت در دیدگاه اسلامی ناظر بر دو حوزه مادی و معنوی آن است و لاجرم ظرف مادی سکونتگاه حاوی مفهوم معنوی آن نیز خواهد بود و ساخت سکونتگاه مسلمین، در دید کلان امری آیینی محسوب می‌شود

اسلامی که همانا اعتدال است، متوجه است. این اعتدال در نماهای شهری و منظر کلی شهر با عباراتی چون اعتدال در ارتفاع، مصالح، تزئینات و میزان سهم هر خانه از کل مساحت شهری و حسن همجواری کاربری و همسایگی‌ها تعریف می‌شود. از این رو معماری و شهرسازی اسلامی نظمی را به تصویر می‌کشد که انعکاسی است از نظم برتر الهی که دارای ابعاد و شاخصه‌هایی قابل تبیین است.

پی‌نوشت‌ها

۱. شریعت در حقیقت نظام دهنده روابط امت و نیز روابط میان انسان و طبیعت پیرامون خود است.
۲. هر فضایی با هر مصالح که انسان در آن بتواند بیتوته نماید (نحل آیه ۸۰). واژه بیت در لغت عرب استعمال زیادی دارد؛ به معنای "خانه‌شعر" و نیز "مسکن، فرش خانه، کعبه و قبر" می‌آید و نیز به همسر مرد و خانواده‌اش گفته می‌شود (معجم الوسیط)
۳. جای باشش و خانه (ع). منزل و بیت (منتهی الارب). جای سکونت و مقام (اقرب الموارد). جای آرام (غیاث) (آندراج). آرامگاه. مقر. مقام. جای. جایگاه. نشیمن: لقد کان لسیاء فی مسکنهم آیه جنتان عن یمین و شمال (ترجمان القرآن علامه جرجانی، قرآن ۱۵/۳۴). و نیز (البقره، آیه ۸۴)، (الانعام، آیه ۱۲۷)، (الصف، آیه ۱۲)

۱۸. إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى
لِّلْعَالَمِينَ
۱۹. ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفْتَهُمْ وَلِيُؤْفُوا نُذُورَهُمْ وَيُطَوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ
۲۰. وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ
۲۱. وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَّا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ
بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ وَنِيز (صحیفه سجادیه،
دعا ۱، ص ۱۵۶)

منابع

- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۶۲.
- ارجح، اکرم، رمزپردازی در مسجد، معماری مساجد، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی، جلد اول، ص ۱۷-۲۵، ۱۳۸۰.
- بمانیان، محمدرضا، رهیافت‌هایی در تبیین معماری مسلمان، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، ۱۳۸۶.
- پاشایی کمالی، فرشته، کهنمویی، ناهید، اسلام و معماری مساجد، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مسجد-افق آینده (جلد اول)، تهران: دانشگاه هنر، ص ۱۰۷-۱۱۷، ۱۳۸۰.
- توکلی، سیما، محمد جوادزاده، سادگی شکوه؛ مسجد حاج محمدعلی عرب، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مسجد-افق آینده (جلد اول)، تهران: دانشگاه هنر، صص ۱۷۵-۱۷۸، ۱۳۸۰.
- خلیل جبران، جبران، پیامبر، ترجمه: مهدی مقصدی، مشهد، انتشارات برکه، ۱۳۷۱.
- داراب دیبا-هوشنگ امیر اردلان؛ گزارش یک دیدار، گزارشگر: ارزنگ پزار؛ آبادی، شماره ۲۸ و ۲۷، صص ۶ و ۷، ۱۳۷۷.
- سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، اسناد

- صحیفه سجادیه، نشر آثار فیض الاسلام، ۱۳۸۶.
- طالبی، ژاله، مسجد به عنوان پایگاه همبستگی اجتماعی، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مسجد-افق آینده (جلد اول)، تهران: دانشگاه هنر، ص ۱۷۹ تا ۱۹۰، ۱۳۸۰.
- طبرسی، فضل‌بن‌حسن، مجمع البیان لعلوم القرآن، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۶.
- علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۶ و ۴۷، بیروت، الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
- علامه مجلسی، حلیه المتقین، چاپ دوم، انتشارات یاس بهشت، تهران، ۱۳۸۴.
- فیروزآبادی، مجدالدین ابوطاهر محمد، قاموس، ترجمه محمد بن یحیی بن محمد شفیع قزوینی، تهران سنگی، ۱۳۰۳.
- قرآن مجید: موسسه الهادی، مرکز چاپ و نشر قرآن کریم، ۱۳۸۷.
- محمدیان منصور، صاحب، سلسله مراتب حریمیت در مساجد ایرانی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹، ص ۵۹-۶۷، ۱۳۸۶.
- معلم حبیب‌آبادی، محمدعلی، مکارم الآثار، دفتر تبلیغات، ۱۳۵۲.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، منزوی، علینقی، شرکت مولفان و مترجمان، تهران، ۱۳۶۳.
- نصر، حسین، معرفت و معنویت، انشاءالله رحمتی، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، ۱۳۸۰.
- نصر، حسین، نیاز به علم مقدس، حسن میاننداری ویراسته احمدرضا جلیلی. نشر پارسا، ۱۳۷۹.
- نوایی، کامبیز، مسجد تمثال انسان کامل، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد با گذشته، حال، آینده، جلد اول، صص ۶۶۱-۶۷۹، ۱۳۷۸.
- نهج البلاغه، گردآوری: سیدرضی، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۸.

- Benet, f, (1963), the ideology of Islamic foundation, international journal of comparative sociology, no.4.
- Coulson, n.j, a history of Islamic law, Edinburgh, Edinburgh University press, 1963.
- Petruccioli, Attilio, Khalil K. Pirani, Understanding Islamic Architecture, Routledge, 2002.
- یونسکو، (۱۳۷۶)، فرهنگ و توسعه (رهیافت مردم شناختی و توسعه)، مترجمان: فاضلی، نعمت الله و محمد فاضلی، تهران، سازمان انتشارات وزارت فرهنگ، ارشاد اسلامی، ۱۳۷۶.
- طبرانی، سلیمان، المعجم الاوسط، دارالحریمین، [بی جا]، ۱۴۱۵ ه.ق.
- قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۸.
- شاد، محمدپادشاه، فرهنگ آندراج، لکهنو، مطبع نولکشور لکهنو، ۱۳۰۶ ه.ق.
- Butterfield, Clare, Faith in Place, Harvard University Center for the Environment, 2004.
- Louise, Million, a world of many places. Environmental & architectural phenomenology newsletter, vol.7, no.3, 1996.
- Canter, d. the psychology of place; London: the architectural press, 1971.
- Dickie, James, the Mughal Garden: Gateway to Paradise, Muqarnas, Vol.3. 1985.
- Hasic, Tigran, Locus Amoenus=: A Pleasant Place: Towards a New Sustainable Housing..., Royal Institute of Technology, 1997.
- Kader, Abu-Bakr, el, Islamic principles for conservation of natural environment, Jeddah, meteorology and environmental administration, 1989.
- Saoud, rabha, introduction the Islamic city, FSTC Publication, Manchester, 2002.
- Ghosh, santosh, preservation of Islamic architectural heritage, conference of preservation of Islamic architectural heritage of Islamic cities, Istanbul, 1985.
- Lewis, Bernard , Buntzie Ellis, Churchill, Islam: the religion and the people, Wharton School Publishing, 2008.
- Butterfield, Clare, Faith in Place, Harvard University Center for the Environment, 2004.
- Charpa, Umar, M, the Islamic welfare state and its role in the economy, Leicester, the Islamic foundation, 1979.